

משה מעוז, מוסלמים, יהודים וירושלים: דואליות, דיאלוג או גוג ומגוג. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2019, עמודים.

בספר, הכולל מבוא ועשרה פרקים, בוחן מעוז את מערכת היחסים בין המוסלמים והיהודים, וכן את המאבק על השליטה במקומות הקדושים בירושלים מראשית האסלאם ועד ימינו. הספר, שראה אור גם בגרסה מעודכנת באנגלית¹, מיועד הן לקהל הרחב הן לעוסקים בלימודי המזרח התיכון ודת האסלאם. מעוז מנתח בו בצורה ברורה ובשפה קולחת את מערכת היחסים המורכבת בין יהודים למוסלמים בכל צומת היסטורי מרכזי, ובכך עוצמתו.

התקופה הראשונה שבה בוחן הספר את היחסים בין המוסלמים והיהודים משתרעת מראשית האסלאם ועד הופעת הציונות. אומנם בתקופה זו היה מעמדם של היהודים בני חסות (אַהֶל אֵלִיִּם), אך למעט גילויים מעטים של אנטישמיות הם חיו בבטחה וחלקם אף נהנו משגשוג כלכלי. בשל שיעורם הנמוך בכלל האוכלוסייה והיעדר שאיפות לאומיות בדלניות, היהודים לא היו סכנה לשלטון המוסלמי. זאת ועוד, בניגוד לנוצרים, היהודים לא היו קשורים למעצמות קולוניאליסטיות אירופיות שנגסו בשטחי המדינה העוסמאנית במאה התשע עשרה וגם לא הפעילו מוסדות מיסיונריים.

התיישבות של יהודים כבודדים בארץ ישראל, שהתרחבה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה בסיועם של נדבנים יהודים כגון משה מונטיפיורי ואדמונד ג'יימס רוטשילד, לא נתפסה כאיום או כפעולה קולוניאליסטית, ולכן לא עוררה התנגדות מצד האוכלוסייה המוסלמית המקומית וגם לא מצד השלטון העוסמאני. רבים מיהודים אלו לא היו ציונים ועלו לארץ ישראל ממניעים דתיים מובהקים. לפיכך אפשר להם השלטון העוסמאני חופש פולחן, ובכלל זה בניית בתי כנסת, ואף התיר להם להתפלל בכותל המערבי, אם כי לא בהר הבית עצמו.

התקופה השנייה שהספר דן בה מתחילה עם פירוקה של האימפריה העוסמאנית ונמשכת עד כיבושה של מזרח ירושלים על ידי ישראל במלחמת יוני 1967. את התנועה הציונית, שמבשריה הגיעו מאירופה, תפסו החוגים הלאומיים הפלסטיניים כבר מראשיתה כפלישה אירופית קולוניאלית. כמשקל נגד לציונות צמחה תנועה לאומית פלסטינית שהתבססה לא על מכנה משותף דתי אלא על שיתוף פעולה תרבותי מוסלמי-נוצרי, בדומה לתנועות לאומיות נוספות שקמו במרחב הערבי באותה עת. תקופת המנדט הבריטי התאפיינה בהחמרת המאבק הלאומי, אף שהיו במהלכה כמה שיתופי פעולה בין היישוב הציוני והפלסטינים. חאג' אמין אל-חוסייני, מנהיג

1 Moshe Ma'oz, *Jews, Muslims and Jerusalem: Disputes and Dialogues* (Eastbourne: Sussex Academic Press, 2021)

התנועה הלאומית הפלסטינית, יצק למאבק הלאומי הציוני-פלסטיני גם תוכן דתי בתקווה לגייס כך תמיכה מכלל המוסלמים, ערבים ולא-ערבים כאחד. המופתי, כותב מעוז, הוא אשר "הגדיר את המאבק הלאומי עם היהודים גם כמאבק דתי מוסלמי-יהודי [...] (עמ' 143).

הנהגת היישוב היהודי, הגם שהייתה מגוונת בעמדותיה, שאפה באופן עקרוני להסדר מדיני עם הפלסטינים שיתבסס על חלוקת השטח בין שתי ישויות פוליטיות נפרדות, האחת ציונית והשנייה ערבית. לפיכך קיבלה הנהגת היישוב את עקרונות ועדת פיל (1937) וכן את החלטה 181 של האו"ם (29 בנובמבר 1947), ובכך ויתרה על השליטה בהר הבית ובכותל המערבי. במלחמת 1948, כותב מעוז, "בן-גוריון ויתר מנהיגי מפא"י לא התאמצו לכבוש את ירושלים המזרחית [...] (עמ' 209). מנהיגי הציונות בארץ, שרובם הגדול היו חילונים, לא ראו בשליטה על מזרח ירושלים עיקרון מקודש, וזו גם הייתה עמדת הרוב המוחלט של הציבור היהודי בארץ. מעוז מדגיש כי במגילת העצמאות ירושלים כלל אינה מוזכרת (עמ' 145-146).

ככל שהמאבק בין התנועה הלאומית הפלסטינית לציונות הלך והחריף, במיוחד לאחר שפרץ המרד הערבי ב-1936, הוחמר מצבם של היהודים במדינות ערב בשל טשטוש ההבחנה בין "יהודים" ו"ציונים". "מוסלמים רבים", כתב מעוז, "לא מבחינים בין ישראלים ליהודים" (עמ' 17). מנגד, יהודים רבים אינם מבחינים בין ערבים ומוסלמים. רבים בשני הצדדים המתעמתים אינם מבחינים בין זרמים מתונים וקיצוניים. נוסף על המאבק בין הציונות והתנועה הלאומית הפלסטינית, מוסלמים רבים במזרח התיכון ומחוץ לו רואים בציונות "שלוחה של האימפריאליזם האירופאי, המשתלטת על אדמה מוסלמית ופוגעת בצביון התרבותי-מסורתי שלה" (עמ' 10). ראוי להדגיש כי באופן רשמי מקפידות המדינות המוסלמיות עד היום על הבחנה ברורה בין היהדות כדת לציונות כתנועה לאומית עם שאיפות טריטוריאליות. אפילו באיראן, אויבתה הגדולה של ישראל מאז המהפכה האסלאמית, יש חבר פרלמנט יהודי המצהיר נאמנות לאיראן ומסתייג מהציונות ומישראל.

התקופה השלישית הנדונה בספר מתחילה עם כיבושה של מזרח ירושלים במלחמת יוני 1967. משלב זה נוסף למאבק הלאומי בין התנועה הציונית לתנועה הלאומית הפלסטינית ממד חדש – השליטה על המקומות הקדושים במזרח ירושלים. בתקופה זו ניכר שינוי נוסף: העמדה הערבית הבסיסית שהתנגדה לעצם קיומה של מדינת ישראל, פינתה את מקומה לאחר המלחמה לטובת הסכמה להסדרי שלום בתמורה לנסיגת ישראל לקווי הגבול שקדמו למלחמת יוני 1967 ולהקמת מדינה פלסטינית עצמאית. אומנם הארגונים הפונדמנטליסטיים לא קיבלו עמדה זו, אך מחוץ להם היא התבססה במדינות ערב. בעקבות שינוי העמדה הערבית ביחס להסכמי שלום עם ישראל קיבלו מצרים וירדן את החלטה 242 של מועצת הביטחון של האו"ם (נובמבר 1967), וסוריה

הצטרפה אליהן מאוחר יותר (לאחר שחאפז אל-אסד תפס את השלטון). גם תוכנית פהד (אוגוסט 1981), שעליה מבוססת יוזמת השלום הערבית (מארס 2002), ביטאה הסכמה לשלום עם ישראל בתנאי שתיסוג לגבולות שקדמו למלחמת יוני 1967.² המדיניות הישראלית, לעומת זאת, השתנתה בכיוון הנגדי: מייד לאחר סיום המלחמה סיפחה ישראל את מזרח ירושלים ותושביה הערבים קיבלו מעמד של תושבי קבע.³ ב-1980 נחקק חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, הקובע כי "ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל".⁴ ביום ירושלים ב-28 במאי 2014 הצהיר ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו: "ירושלים אוחדה לפני ארבעים ושבע שנים. היא לא תחולק לעולם" (עמ' 213). השליטה הישראלית על מזרח ירושלים נכללת גם בחוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי הקובע: "ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל".⁵ עמדה בלתי מתפשרת זו של ישראל ביחס לשליטתה על מזרח ירושלים קיבלה חיזוק ב"עסקת המאה" שיזם נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ (ינואר 2020), שהכירה בכך שירושלים תהיה הבירה הישראלית ולא תחולק. כידוע, הפלסטינים דחו תוכנית זו מכול וכול, והיא אף גרמה לקרע חמור בין הרשות הפלסטינית לממשל טראמפ.

גורם מרכזי לשינוי בעמדה הישראלית ביחס לשליטה במזרח ירושלים ובאגן הקדוש הוא המפנה בעמדת הציונות הדתית. לטענת מעוז, לאחר כיבוש ירושלים במלחמת יוני 1967 "חלה [...] הקצנה משמעותית בעמדת הציונות הדתית, ובהדרגה גם בציבור היהודי, בסוגיית מזרח ירושלים" (עמ' 10). מאז יוני 1967 נמצאת סוגיית השליטה על הר הבית בליבו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והצדדים מתייחסים אליה כמשחק סכום אפס: אף אחד מהם אינו מוכן לוותר, ולו במעט, על זכאותו לשליטה מלאה בהר הבית. על נפיצתו הרבה של נושא זה מעידה העובדה שאינתיפאדת אל-אקצא פרצה ב-29 בספטמבר 2000, מייד לאחר עלייתו של אריאל שרון להר הבית. שרון אף רכש בית ברובע המוסלמי בעיר העתיקה. ב-11 באוגוסט 2019 התחוללה התנגשות נוספת בין יהודים ומוסלמים בירושלים לאחר שיהודים עלו להר הבית במהלך צום תשעה באב שחל במקביל לחג הקורבן. שנתיים לאחר מכן, ב-18 ביולי 2021, שוב

2 על יוזמת השלום הערבית ראו קובי מיכאל, עורך, יוזמת הליגה הערבית – האומנם הזדמנות היסטורית? רקע, משמעויות וכיווני-פעולה אפשריים (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007); יוסף קוסטינר, השלום השולי: יחסן של מדינות המפרץ הפרסי/ערבי אל ישראל ואל תהליך השלום (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, 2008).

3 על מעמדם האזרחי של תושבי מזרח ירושלים הלא יהודים ראו אמנון רמון, תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967-2017 (ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2017).

4 סעיף 1 לחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, התש"ם-1980.

5 סעיף 3 לחוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי התשע"ח-2018.

התחוללו מהומות על רקע עליית יהודים להר הבית במהלך צום תשעה באב. ראוי לציין כי גם המפלגות החרדיות מתנגדות להעברת השליטה בהר הבית לפלסטינים או לכל גורם אחר, למרות העמדה החרדית כי חל איסור מוחלט על יהודים לעלות להר הבית. מבחינה פוליטית אין הבדל מהותי בין עמדת המפלגות החרדיות ועמדת הציונות הדתית בסוגייה זו. ראוי להדגיש כי חוסר הנכונות לפשרה בנושא המקומות הקדושים במזרח ירושלים אינו נחלתם של החוגים הדתיים בלבד אלא של רוב הציבור היהודי בישראל. לשני הנושאים האחרים הנמצאים במחלוקת בין ישראל לפלסטינים – חלוקת השטח בין שתי המדינות וזכות השיבה (חֵק אֶל־עֵינֻדָה) – הוצעו כמה פתרונות במהלך השנים, ונדמה כי אפשר ליישב את המחלוקות בדרך של פיצויים לפליטים, איחוד משפחות והחלפת שטחים. אך בשאלת השליטה על המקומות הקדושים ומזרח ירושלים לא נראית אפשרות לגשר בין הצדדים.

מסקנתו של מעוז היא שרק סיום הסכסוך עם הפלסטינים יביא לרגיעה מלאה באזור ואף לדעיכתו של הידודפוביה והאנטי ציונות של מוסלמים גם מחוץ לגבולות המזרח התיכון. זו מסקנה מעניינת כיוון שהנחת היסוד של מעוז היא שבתנאים מסוימים ישראל יכולה להשיג פיוס לא רק עם מדינות ערב והרשות הפלסטינית, אלא גם עם התנועות הפונדמנטליסטיות. מעוז טוען כי בעוד שהפלסטינים התקדמו בנכונותם לשלום עם ישראל בתנאים מסוימים, בישראל טרם התרחש שינוי תודעתי-פוליטי דומה ורוב מוחלט של הפוליטיקאים היהודים הישראלים, וכן רוב הציבור היהודי הישראלי, עדיין מתנגדים נחרצות להקמת מדינה פלסטינית עצמאית ואינם מוכנים לוותר על השליטה במקומות הקדושים במזרח ירושלים.

מאז פורסמה המהדורה האנגלית של הספר כבר חלו כמה התפתחויות חשובות בתחומים שבהם הוא עוסק: בספטמבר 2020 נחתמו "הסכמי אברהם"; בדצמבר 2020 נחתם הסכם הנורמליזציה בין ישראל ומרוקו. נכון לעת כתיבת רשימה זו (יולי 2022) שאר מדינות המפרץ הערבי עדיין לא חתמו על הסכמים פורמליים עם ישראל, אך בפועל ישראל משתפת פעולה עמן, ובעיקר עם ערב הסעודית, בתחומים כלכליים וביטחוניים. זאת ועוד, בעקבות ביקורו של נשיא ארצות הברית, ג'ו ביידן, בישראל ובערב הסעודית ביולי 2022, ערב הסעודית התירה למטוסים ישראלים לעבור בשטחה. יציאת כוחות הצבא האמריקאיים מהמזרח התיכון ומאפגניסטן מותירה את המדינות הסוניות ללא הגנה צבאית בינלאומית. ישראל, שנתפסה בעבר כגורם שלילי וכשלוחה אימפריאליסטית במזרח התיכון, נתפסת כיום כמעצמה הצבאית האזורית החזקה ביותר, העומדת לצד מדינות המפרץ מול שני איזמים משותפים: הסהר השיעי והפונדמנטליזם הסלפי הסוני.

התפתחות נוספת הייתה מבצע "שומר החומות" שפרץ ב-10 במאי 2021 (הפלסטינים כינו את האירוע **מְעֵרַפַת סִיף אֶל־קַדֵּם**) לאחר שהארגונים הפלסטיניים

ברצועת עזה, בהובלת חמאס, החלו בירי מסיבי לעבר מרחב ירושלים במהלך "מצעד הדגלים".⁶ בעקבות ירי זה תקף צה"ל יעדי חמאס ברצועת עזה באופן אינטנסיבי. במקביל למלחמה בחמאס ובארגונים הפלסטיניים האחרים ברצועת עזה, פורעים מקרב הערבים והיהודים בישראל חוללו מהומות אלימות במספר מוקדים, בעיקר בערים המעורבות (חיפה, לוד, רמלה ועכו). הייתה זו הפעם הראשונה שבה הצליח חמאס לכלול בעימות לא רק את נושא ירושלים, אלא גם את הערבים בישראל ואף את הארגונים הפלסטיניים בלבנון שירו מספר רקטות לישראל ב-19 במאי.

קריאת הספר והאירועים שהתרחשו מאז שראה אור מביאים למסקנה כי תהליכים שהתרחשו בשנים האחרונות – הקיפאון המתמשך במשא ומתן הישראלי-פלסטיני, הפיצול בהנהגה הפלסטינית מאז 2007 לרשות הפלסטינית ולחמאס, הגידול המהיר במספר התושבים היהודים ביהודה ושומרון⁷ והפריסה הגאוגרפית שלהם – מובילים בפועל ליצירת מדינה דו-לאומית אחת ממערב לירדן.

און וינקלר

- 6 מצעד הדגלים מתקיים בירושלים מדי שנה ביום ירושלים על מנת לחגוג את איחודה של העיר ואת ריבונותה של ישראל על המקומות הקדושים בה.
- 7 בסוף 2009 התגוררו ביהודה ושומרון 260,000 יהודים, ובסוף 2019 התגוררו באזורים אלה 432,000 יהודים. זהו גידול של 49% בתוך עשור אחד בלבד בקצב של 4.2% בשנה, למעלה מכפול מקצב הגידול של האוכלוסייה היהודית בישראל. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2020** (ירושלים: למ"ס, 2020).